

LELEME LA GAE MPHATO WA 3

Taba ya dikuku tše di timetšego

SEPEDI

Kgato
ya:

3

Puku ya

2

Go bala ka sehlopha ga go hlahlwa

Pele o bala

- Phetlolla matlakala a kanegelo yeo ba tliego go e bala. Boledišanang ka ga diswantšho.
- Kgopela barutwana gore ba nagane gore kanegelo e ka ba mabapi le eng ka go lebelela hlogo ya kanegelo le diswantšho.
- Hlagiša mantšu a maswa goba a bothata pele barutwana ba ka bala kanegelo.
- Dira dikarata tša mantšu e le go hlagiša tloltontšu ye mpsha (lebelela lenaneo ia tloltontšu ye mpsha kua bokagareng bja letlakala la mafelelo la khabara.

Go bala la mathomo

- Barutwana ba swanetše go bala sengwalwa ka bobona
- Barutwana ba swanetše go bala ka setu goba ba ka bala ka go hebehebetša
- Tloga go morutwana yo o ye go yo mongwe, gomme o kgopele morutwana yo mongwe le yo mongwe gore a balele karolo ye nngwe ya sengwalwa godimo

Ditherišano

- Botšiša dipotšišo tša tekatlhao loganyo tše di theilwego godimo ga sengwalwa
- O tla lemoga gore mešongwana ye e lego kua mafelelong a puku e bohlokwa go hlahlha ditherišano ka phapošing. (Kgetha mešongwana ya maleba yeo e swanelago boemo bja barutwana.)

Go bala labobedi.

- Mo go matšatši ao a latelago, dumelela barutwana go bala puku gape, ka babedi ka babedi goba morutwana a le noši.
- Ela šedi go bala ka go thelela, popopolelo le tloltontšu.
- E re barutwana ba ngwale mešongwana ya dihllopha ya go hlahlwa yeo e lego kua mafelelong a puku. (Kgetha mešongwana ya maleba yeo e swanelago boemo bja barutwana.)

E re barutwana ba diragatše diteng
tša sengwalwa ge go kgonega.

Barutwana ba swanetše go dira mešongwana
ye e theilwego godimo ga go bala ka dihllopha
ka morago ga ge ba badile. E re barutwana
ba šome ka dihllopha go ngwala mešongwana
ya maleba ya go bala ka dihllopha yeo e lego
kua mafelelong a puku. Ba se ke ba ngwala
ka pukung ye. Mešongwana ya go ngwalwa e
swanetše go ngwalwa ka dipukung tša bona tša
go ngwalela.

Taba ya dikuku tše di timetšego

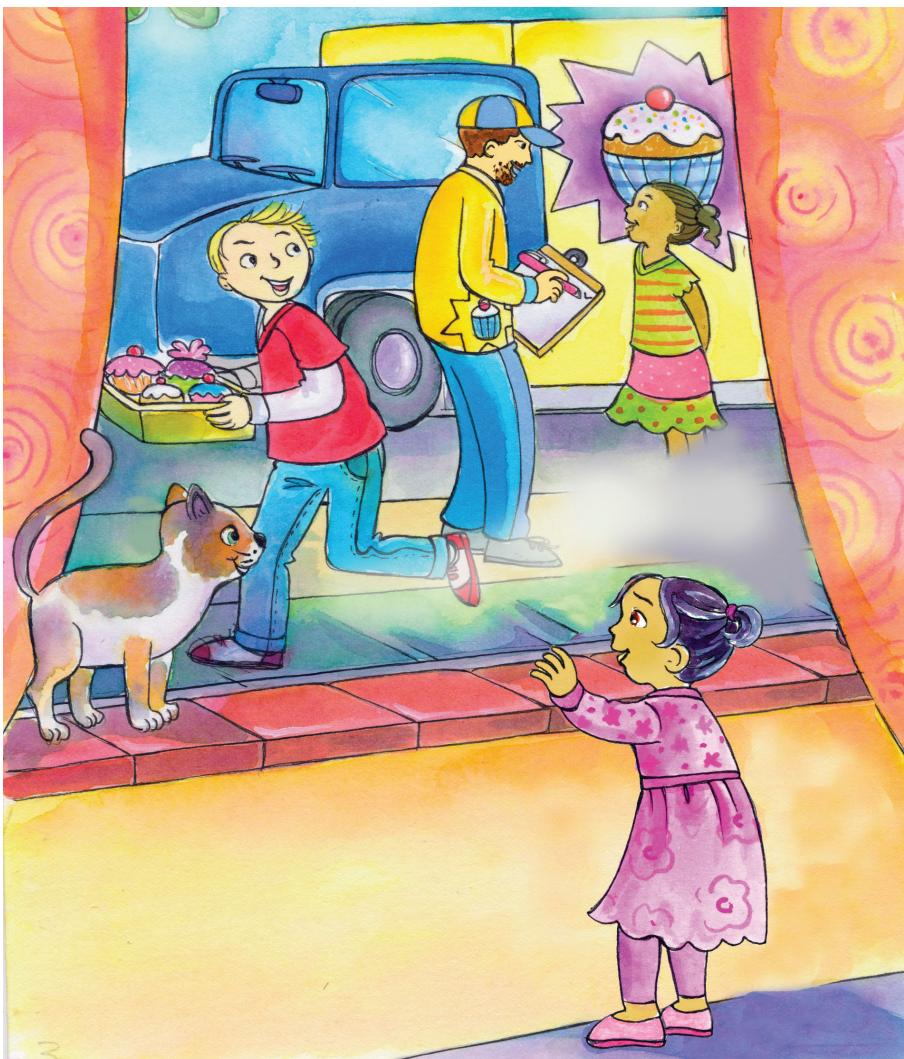

Ann o ile a lebelela ka lefastere. O bone senamelwa sa go rwala diphahlo se ema thoko ga tsela. Mootledi o ile a fologa gomme a fološa therei ya dikuku tšeо di bego di tloditšwe aesing ka godimo.

Ka yona nako yeo, mosetsana yo monnyane a bolela le yena. O be a bonagala eka o botšiša ka ga tsela yeo e yago felotsoko. Monna yola wa go iša diphahlo mafelong ao a itšego o beile therei yela ya dikuku godimo ga tselathokwana gore a kgone go mo šupetša gabotse tsela ya maleba.

Mošemanyana yo monnyane, wa mmejana wo monnyane o tlile a kitima ka lebelo la go swana le lebelo la legadima. O ile a

topa dikuku tšela, a tšhaba ka tšona.
Ka nako ye monna yola wa go sepetša
diphahlo a re o a lebelela, ya ba dikuku
tšela di ile.

Ann o lekile go lemoša monna yola wa go sepetša diphahlo gore go diregile eng ka go kiba lefastere, eupša ga se a mo kwa. O lekile go hlalošetša tatagwe gore go diregile eng, eupša o ile a no mo phaphathaphaphatha hlogo, ke moka a feta. Gonamowe o ile a thala seswantšho sa dikuku, a se fa mmagwe.

"Seswantšho se sebotsana bathong!"
mmagwe a realo. "Na ke matšoba?"

Ga go na yo a ilego a kwešiša gore o be a leka go reng! Ka nako yeo, Ann, wa dikgwedi tše 18, o tšere sephetho sa gore o tlile go ithuta go bolela gabotse, ka pela ka mo go ka kgonagalago.

O be a sa nyake gore go direge gape,
gore go be yo a sa mo kwešišego!

Mengwaga ye IO ka morago
ga mowe ...

Ann o be a le go Mphato wa **b**.

Bana ba phapoši ya gagwe ba be ba
beakanyeditše go direla morutišigadi wa
bona, Mohumagadi Hlapi, moletlwana wa
letšatši la matswalo a gagwe, yena a sa
tsebe, gore a tle a makale. Dikuku tšela
di tlišitšwego ke ba Paka-Khekhe di ile
tša timela.

Ann le bagwera ba gagwe, Rubi le
Mogoroši ba ile ba swanelwa ke go hwetša
dikuku, pele moletlo, goba semaka, se ka
senyega.

“Re na le bagonenelwa ba bararo,” a realo.

“Wa mathomo, Soli Samps, ka moka re
a tseba gore ke ka lebaka la eng leina la
gagwe la meswaso e le Dimonamonane.”

"Gomme gape go na le Adam Bester,"
Mogoroši a realo. "O ja eng le eng yeo a
kopanago le yona!"

"Wa boraro, Maria Nare, yo a ratago
dimafini tša tšhokolete!" Rubi a tlaleletša.

Bagwera ba bararo ba tšere
sephetho sa gore Ann o tla botšiša
Soli, Rubi yena o tla bolela le Maria,
gomme Mogoroši o tla šomana le
Adam.

Ba ngwadile lenaneo la dipotšišo
tšeо ba tliego go di botšiša
bagonenelwa ba bona, gomme ba
kwane go kopana ka meriti ya
letšatši le le latelago ka morago ga
go bapala rugby le hokhi.

Ba kwane go ithuta mabokgoni a go
botšiša pele ba lebana le bagononelwa
ba bona.

Letšatši le le latelago yo mongwe le yo mongwe wa bagwera o ile a diragatša leano la gagwe. Sa mathomo, Ann o ile a ya go nyaka Soli.

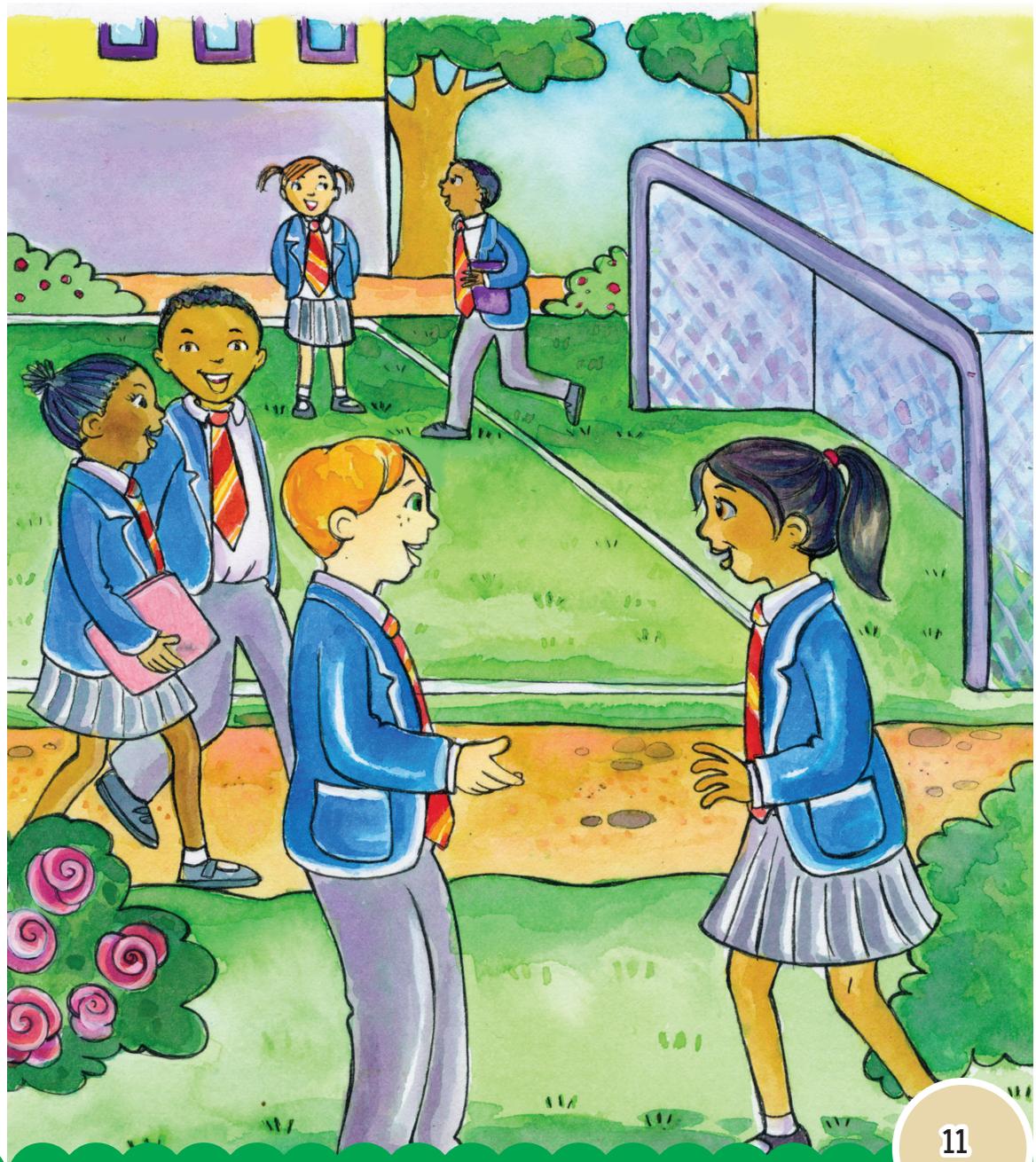
"Soli, ema! Na nka bolela le wena?"

"Ee, go lokile. Na ditokišetšo tša moletlo wa Mohumagadi Hlapi di sepela bjang?"

"Gampe. Go na le motho yo a utswitšego dikuku tšela tša go ba le aesing ka godimo! Na o nagana gore e ka ba mang?"

"Ann, ga go na yo a ka tšeago dikuku. Yo mongwe le yo mongwe o nyaka gore moletlo o atlege kudukudu! Re ile go dira eng? Mohlomongwe re ka kgopela yo mongwe le yo mongwe ka phapošing

a oketše tšelete, gore re kgone go
otara dikuku tše dingwe gape.”

Rubi o ile a botšiša Maria pele dithuto di thoma.

"Maria, ema! Ke eng se se lego mo paking ya gago? E re ke e phumole!"

"Rubi, ke a leboga!"

"Ke go nyakile ka morago ga ge re feditše go opela khwaereng maabane, eupša ga se ka go hwetša."

"Ke ile ka swanelwa ke go tloga ka pela ka ge mma a be a šoma bošego. Maitokišetšo a moletlo wa Mohumagadi Hlapi a sepela bjang? Nka le thuša ka eng?"

"Ee, o ka re thuša ka go re eletša gore re dire eng. Dikuku ka moka tša moletlo di utswitšwe. Ga ke tsebe gore a na o ka ba

le kgopolو ya gore di ka ba di tšerwe ke
mang?"

"Nnete gona, Rubi, ka phapošing ya rena,
ga ke kgolwe go ka ba le yo a ka ratago
go senya moletlo wa Mohumagadi Hlapi
– le Soli wa go rata dilo tše di bose tša
swikiri, a ka se dire bjalo!"

Bofelong Mogoroši o boletše le Adam.

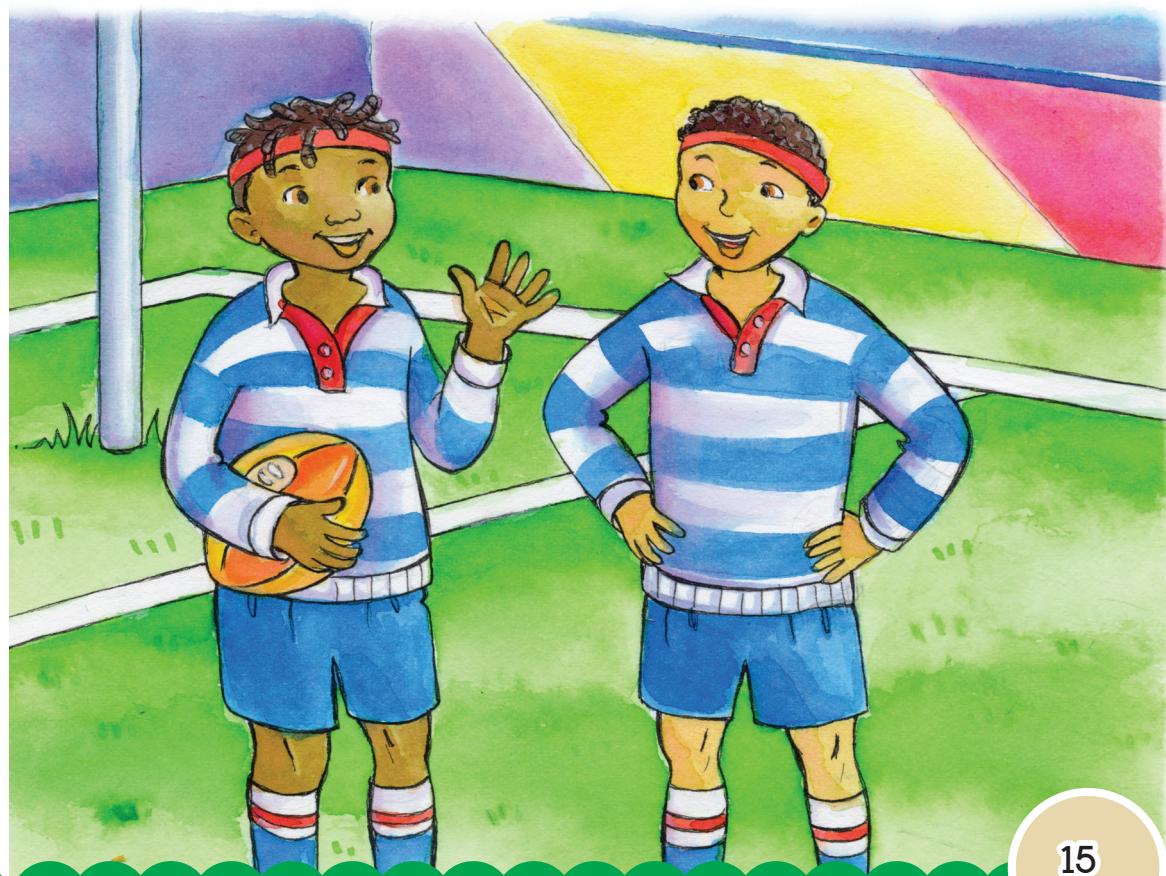
"Adam, ema. Le nna ke ya go bapala rugby. Na o be o le kae maabane ka morago ga go opela?"

"Ee, ke ile ka swanelwa ke go swara pese ya go ya gae ka ge mma le tate, ba ile ba swanelwa ke tšhaiša ka morago ga nako. Lebaka? Molato ke eng?"

"Dikuku tšela tša rena tša moletlo wa Mohumagadi Hlapi, di ile. Ga ke tsebe gore na o ka ba o tseba eng ka ga taba yeo?"

"Batho ba Modimo! O nagana gore
ka gore ke ja selo se sengwe le se
sengwe nka tšea dikuku?"

Nka se dire selo seo. Nka se senye
moletlo wa rena. Ka moka re šomile
ka maatla gore moletlo o atlege!"

Ka nako ya meriti ya letšatši leo,
banyakišiši ba bararo ba kopane gore ba
bapetše dintlhā tša bona. Ba dumelane
gore Adam, Maria le Soli, ga se bona ba
tšerego dikuku. Ditaba ga di kgahliše.
Marothwana le ona a timetše!

Go be go na le selo se tee seo se bego
se ka dirwa. Ba kwane go dula sekolong
bošego ka moka gore lehodu le swarwe ka
morwalo!

Ka morago ga go hwetša tumelelo go
hlogo ya sekolo le go batswadi ba bona,
ba adile mepete ye meraro ya go kampa
ka phapošing ya go direla moletlo. Ka
morago ba ile ba tima mabone, ba tsena
ka mekotlaneng ya bona ya go robala.

Ba ile ba tlogela lebati le ahlame
gannyane gore ba hwetše monga wa go
tsenya lesedi.

Ann le Rubi ba be ba menekana, ba phekogoga, mola Mogoroši yena a ona bjalo ka tšupanako ye e ekišago nonyana ge e lla. "A ka tloga a robala , ruri! mola sephiri se se sa rarollwa?" Ann a makala.

Ka nako ya bošegogare, iri ya 12, lebat i la tswinya, la bulega.

"Mogoroši! Mogoroši Tsoga!"

"Ke eng? Molato ke eng?"

"Go tsene motho," Ann a bolelela fase.

"Ke motho yo mokopana."

Mogoroši a tšuma thotšhe ya gagwe. Godimo ga tafola go be go eme Folafi, mpšanyana ya mamoratwa ya hlogo ya sekolo, e ej a disangwetše!

Bophelo bo tletše dilo tša go makatša!

Lehodu la dikuku

Hlokomelang, go na le lehodu felo fa
Go motho yo a utswitšego dikuku tša ka
A di buše gonabjale
Go sego bjalo o tla lefa

Ga go sa na selo felo fa seo se bolokegilego
Kuku yela ya mafelelo e be e lebane nna
Ke be ke tlile go e ja, e le go ithabiša
Ka morago ge nako ya teye e fetile

Luka, etla mo, e re ke go lebelele
Ga go tshwenye gore o reng
Mafofora a khekhe melomong ya gago
A a go bololla, gore ke wena

O na le mereba kgabjana tena
Ke a tseba gore o rata dikuku
Gape, go tloga go se botse, o a tseba
Go leka go sola makgoloago

Ka fao, ke gona, papadi e fedile
Lehodu la dikuku, le pharilwe leswao
Ga go sa thuša go gana seo bjale
O lehodu la go swarwa ka merwalo

Dintlhha tše di kgahlišago

Go bolela ka ga motswako wa dikuku go thomile morago, ka 1796.

Dikuku tše peleng di paketšwe la mathomo ka dikomiking tše teye.

Dikuku di ile tše tuma ka gore di boloka nako ka khitšing, le gona, di be di pakiwa gabonolo go feta dikhekhe tše kgolo.

Dikuku ka nako di bitšwa dikhekhe tše barongwana.

Kuku ye kgolokgolo ye e kilego ya pakiwa e bile ya boima bja dikilogramo tše 555. Ka botelele e be e feta metara o tee le bophara bjø dimetara tše 3, le gona e na le dikalori tše dimilione tše 2.

Winston Churchill o bile motho wa mathomo wa go šišinya gore go be mohuta wo o itšego wa aesing ya go ba leswikiri ye ntši mo godimo ga dikhekhe. Ka morago ge a bona a na le dithama tše kgolo, o ile a sola aesing ye ntši ye bose yeo a bego a e rata.

Lepaka kua Amerika le ile la hlama lešoba-ka-lebotong ATM leo le abago dikuku diiri tše 24 ka letšatši. Le swara palomoka ya dikuku tše 600 ka nako e tee!

Mešongwana ya go bala ka sehlopha

I

Bala dipotššo tše di latelago o be o ngwale dikarabo.

- a. Lebelela leina la puku le khabara ya yona. O nagana gore go tlile go direga eng?
- b. Moanegwathwadi ke mang mo kanegelong?
- c. Mmago Ann o be a nagana gore sethalwa sa Ann se swana le matšoba. Na o nagana gore Ann o ile a ikwa a le bjang?
- d. Ke ka lebaka la eng go ile gwa se be le yo a kwešišago gore Ann o nyaka go ba botša eng?
- e. Ann o be a na le ngwaga o tee le seripagare ge a bona dikuku di utswiwa. Na o nagana gore o be a le mosetsana yo bohlale? Efa lebaka.
- f. Ka morago ga lesome la mengwaga, dikuku di ile tša utswiwa gape. Ann le bagwera ba gagwe ba ile ba gononelwa mang? Bolela gore ke ka lebaka la eng ba gononelwa yena.
- g. Naa o ile wa ipshina ka kanegelo ye? Ngwala methalo ye IO, o bolele gore ke ka lebaka la eng o ipshinne goba o se wa ipshina ka kanegelo.
- h. Naa o kile wa timelelwa ke selo se o se ratago goba wa se tsebe mo o se beilego, gomme ka morago wa se hwetša?
- i. Botša bagwera ba gago gore o be o timeletšwe ke eng, le gore o ile wa se hwetša bjang.
  - ii. Bjale, ngwala ditemana tše 2 ka ga seo se ilego sa go timelela le gore o ile wa se hwetša bjang.
- j. Ka mo kanegelong, mpša ya hlogo ya sekolo e ile ya utswa dikuku. Ngwala bofelo bjo bongwe bja kanegelo.

2

Akanya go timela selo ka phapošingborutelo ya lena.
Šomiša mantšu a potšišo a a latelago: mang? eng? kae?
neng? lebaka? go ngwala dipotšišo tše 5 ka ga selo seo
se timetšego.

Bjale, botšiša batho ba babedi ka phapošingborutelo
ya lena ka ga go timela ga selo seo.

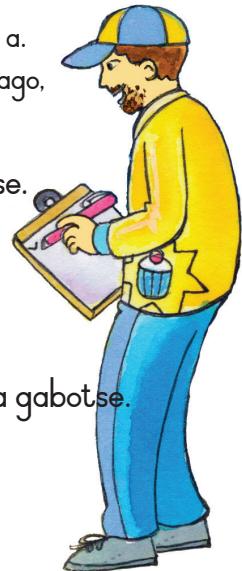
Ngwala dikarabo tša bona ka go latela sebolepego sa
potšišo e latelwa ke karabo.

3

Ngwala mafokontši ka go šomiša mafokonolo a.
Šomiša mantšu a: ka gore, gomme le ka morago,
go kopanya mafoko.

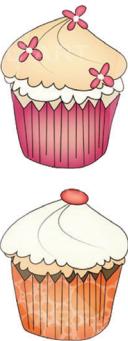
- a. Monna wa go sepetša diphahlo o ile a bea dikuku fase.
O ile a sokologa.
- b. Ann o ile a lebelela ka ntle ka lefastere.
O bone mosetsana yo monnyane.
- c. Ann o tšere sephetho sa gore o tla ithuta go bolela gabotse.
Batho ba tla mo kwešisa.

4

Ngwalolla mafoko a a latelago ka polelopegelo.

- a. "Ke swanetše go tloga ka potlako ka gore mma o
šoma bošego," Maria a realo.
- b. "Go na le motho yo a tsenego ka phapošing, eupša
motho wa gona ke yo mokopana kudu," Ann
a bolelela fase.

5

Bana ba phapoši ya lena ba tšere sephetho sa go direla morutišigadi wa lena moletlo wa go fetša ngwaga. Mo ngwalele taletšo. Taletšo ya gago e swanetše go akaretša tše di latelago:

- mphato wo o tlilego go ba le moletlo,
- leina la morutišigadi yo o mo romelago taletšo,
- o tlile go ketekwa ka labokae,
- moo moletlo o swarwelwago gona, le atrese ge go nyakega,
- moletlo o tlile go thoma nako mang,
- moletlo o tlile go fela nako mang,
- tshedimošo ka ga RSVP le tshedimošo ye nngwe ye e ka nyakegago.

6

Šoma le mogwera. O swanetše go kgopela yo mongwe le yo mongwe ka phapošing ya lena go fana ka tšelete ya go sepetša moletlo, eupša ga o tsebe gore o tlile go kgopela bokae.

Thala dikholomo tše pedi. Kholomong ya mathomo ngwala lenaneo la dilo tše o swanetšego go di reka. Ka mo kholomong ya mmagoja, ngwala theko yase sengwe le se sengwe. Ka morago, o hlakanye ditheko ka moka gomme o arole palomoka ka palomoka ya bana bao ba lego ka phapošingborutelo ya lena. Bjo ke bokaalo bjoo o swanetšego go bo kgopela go ngwana yo mongwe le yo mongwe.

7

Ngwalela morutišigadi wa gago lengwalo. Mo temaneng ya mathomo mo lebogegele ge a go rutile. Mo temaneng ya bobedi, mmotše gore ke eng yeo e dirilego gore o ipshine kudu ka tše o a le rutilego. Mo temaneng ya boraro mo kganyogegele makhatšo a lethabo.

Šomiša sebopego se sa mo tlase ge o ngwala lengwalo la gago.

Atrese

Tšatšikgwedi

yo a rategago

Ke nna

Ngwala leina la gago

LELEME LA GAE MPHATO WA 3

Puku ya 2

Hlogo:	Taba ya dikuku tše di timetšego
Leleme:	Sepedi
Kgato ya:	Puku ya go bala Mphato wa 3 Kgato ya 3 Puku ya 2
Mohuta wa sengwalwa:	Kanegelo
Mantšu a tlwaelo:	dumelana, mongwe, sengwe, kgopela, thoma, ka moka, ntši, goeleta, realo, eng goba eng
Tlotlontšu:	bagononelwa, batamela, ikgopotša, swarega, tumelelo, tšhupanako, bolao, semaka, meswaso, sangwetše
Medumo:	<ul style="list-style-type: none"> Mantšu a go ngwalwa go swana eupša a na le ditlhalošo tša go fapano, mohlala: hlogo e le setho sa mmele. Hlogo e le moetapele. Mantšu a go ba le ditumanoši tša go swana tša go batamelana, mohlala: mootledi, mooki, phoofolo, mooko.
Diteng, mareo le mabokgoni:	<ul style="list-style-type: none"> Go bala le go araba dipotšišo tša go nyaka tsebo tšeо di theilwego godimo ga tekatlhao loganyo. Go hlama dipotšišo. Go botšisa barutwana ba ka phapošingborutelo dipotšišo. Go ngwala dipotšišo le dikarabo. Go ngwala mafoako ka polelopegelo. Go ngwala tekanyetšo ya dinyakwa tša moletlo wa ka phapošing. Go ngwala lengwalo.

SEPHOLEKE (CAPS) se nyaka gore barutiši ba bee nako ka thoko letšatši ka letšatši go bala ka sehlopha se se itšego sa go hlahlwa.

Go bala ka sehlopha sa go hlahlwa go nyaka gore barutwana bao ba lego maemong a go lekana ka go bala ba bale sengwalwa sa go swana, ka dihlopha ka tlhahlo ya morutiši.

Morutiši o swanetše go beakanya paka ya go bala gore e akaretše mekgwana ya go bala go ya ka go bala ka go bona mantšu le difoneme le ya kweššo yeo barutwana ba tla e hlokago ge ba bala.

Gape mekgwana ye ya go bala e nyaka gore go be "go bolelwa ka sengwalwa" magare ga morutiši le bana gape le magare ga barutwana mo seholpheng.

Dipuku tše di akaretša 'go bolela ka sengwalwa' tekatlhao loganyo le mešongwana ye mengwe ya go thuša barutiši gore ba kgone go hlahlha go bala ka sehlopha ka diphapošing tše bona.

9 781431 525171

ISBN 978-1-4315-2517-1

**THIS BOOK MAY NOT
BE SOLD.**

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

Published by the Department of Basic Education
222 Struben Street, Pretoria
South Africa

© Department of Basic Education
First edition 2016

The Department of Basic Education has made every effort to trace copyright holders but if any have been inadvertently overlooked, the Department will be pleased to make the necessary arrangements at the first opportunity.

**Dipuku tše dingwe tše
Leleme la gae tše Mphato
wa 3 Rakeng ya dipuku:**

Kgato ya: 1
Mmutla Ramahlajana
o jeletša Morena Sejato

Mahlagahlaga a ka lewatle

Lethabo ka khitšhing

**Pukutšatši ya ngwana
wa go ngongorega**

Kgato ya: 2
Mahlatse a magolo

**Lehono Maphoko ga
se a hlwa gabotse**

**Mafelelo a beke ao nka
se a lebalego**

Kgato ya: 3
Go na le kgokomodumo
ka khapotong ya ka

**Taba ya dikuku tše
di timetšego**

Go a makatša, eupša ke nnete